

Neveliko samoupravno iskustvo nekih socijalističkih zemalja (Demokratska Republika Njemačka, Poljska, Mađarska, ČSSR, pa i SSSR), prilično je dobro prezentirano. Na žalost, neki najinteresantniji prilozi danas već imaju samo karakter historijskog svjedočanstva o trenutku koji je već prošao. (Mislimo na priloge Gomulke, Šika i nekih drugih.)

Teoretska misao u svijetu o radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji prezentirana je s nekoliko interesantnih, ponekad dobronamjernih, ali ne nekritičkih napisa. Posljednji dio trećeg toma posvećen je jugoslavenskoj misli o samoupravljanju — »jedinoj zemlji u kojoj postoji sistem koji odgovara onome što ljudi zovu samoupravljanjem — kako je to javno formulirao poznati francuski marksist Bourdet. Jugoslavenska misao prezentirana je izvodima iz referata i govora Josipa Broza Tita od njegovog ekspozea u Narodnoj skupštini FNRJ, 26. lipnja 1950, kad je ozakonjeno radničko upravljanje, do govora na Općem saboru federacije, 23. travnja 1973. Najviše priloga uzeto je iz radova Edvarda Kardelja, a po jedan prilog od V. Bakarića, N. Pašića, M. Pečujlića, S. Šuvara i Z. Vidakovića. Posebno je interesantan prilog D. Bilandžića »Rađanje koncepcije samoupravnog socijalističkog razvitka« koji ima karakter historiografskog pregleda. Nesumnjivo da je jugoslavenska misao o samoupravnom razvoju, iz koje se vide i neki nedostaci našega razvojnog puta, zaslužila u ovakvoj antologiji mnogo više mjesta. Ali se ovdje možemo složiti s opravdanjem sastavljača da je ona našim čitaocima mnogo pristupačnija nego tekstovi stranih autora, uključujući čak i klasike marksizma-lenjinizma.

Pozitivna je strana te antologije što sadrži odlomke iz niza rasprava naših i stranih historičara i teoretičara o pojedinim problemima i razdobljima iz kojih čitalac stječe širi uvid. Takvog su karaktera odlomci iz rasprava P. Damjanović — A. Deleon »Iskustvo Pariske komune«, A. Pankratova »Fabrički komiteti u Rusiji u vrijeme revolucije 1917—1918«, V. Pantić »Koncepcije u radničkom pokretu Njemačke o sistemu vijeća«, B. Pribičević »Pokreti i ideje o radničkoj kontroli početkom XX vijeka u Engleskoj« i »Industrijska demokratizacija u zapadnoevropskim zemljama«, L. Čolić »Suodlučivanje u Saveznoj Republici Njemačkoj« i neki drugi prilozi.

U cjelini gledano, i pored nekoliko prigovora od kojih ponavljamo pretjeranu pažnju nekim zapadnoevropskim misliocima, ta antologija predstavlja značajan znanstveni izdavački pothvat. Ona će mnogo pomoći svima onima koji se zanimaju za sudbinu samoupravljanja u dosadašnjoj borbi za pobjedu socijalizma u nas i u svijetu.

Zlatko Čepo

NOVI PRILOZI O USTAŠAMA I NDH

Nastavljajući prikaz historiografskih priloga o ustašama i NDH, možemo ponovo konstatirati da oni od 1970. godine dalje postaju sve brojniji, a sadržajno sve raznovrsniji.¹ Ako bismo ih pokušali sistematizirati, uočili bismo da

¹ Usp. moj prikaz u *Casopisu za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 1/1970, 195—200, gdje su ti prilozi prikazani zaključno sa 1969. godinom. Ovaj prikaz obuhvaća literaturu objavljenu uglavnom do sredine 1973. god.

najveći broj razmatra ulogu ustaša i NDH u okviru politike okupacionih sila, Trećeg Reicha i fašističke Italije, na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Druga, manja skupina, koja obrađuje nove momente ustaške politike, većim dijelom proširuje saznanja o situaciji u 1941. godini, čemu je, uostalom, u istraživanju te problematike i do sada bila posvećivana najveća pažnja. Tek nekoliko priloga odnosi se na daljnje razdoblje.

Cjelovitije obuhvatiti tu problematiku pokušao je pokojni *F. Čulinović* u svojoj opsežnoj knjizi: *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, str. 688. U sklopu svog pristupa obradi okupacije Jugoslavije 1941—1945, koji se, kako sam kaže, temelji na kombinaciji »deskriptivnog i analitičkog metoda«, *F. Č.* je trećinu knjige posvetio prikazu NDH (165—384).

Ne ulazeći ovdje u šire razmatranje Čulinovićeve pristupa cjelokupnom kompleksu te problematike, treba poći od činjenice da je autor vidljivo ispoljio težnju da obuhvati ili dodirne brojne osnovne probleme i pokuša na sebi svojstven način davati odgovore na niz važnih pitanja koja postavlja u svom analitičkom postupku. Ta je težnja upravo u pogledu prikaza NDH najviše došla do izražaja, pa se zasigurno i u tome može nalaziti razlog zbog kojeg autor nije vremenski adekvatno obuhvatio i druge jugoslavenske zemlje (npr. Srbiju, Kosovo, Crnu Goru) nego mu se prikaz završava na 1942. ili 1943. godini.

Što se tiče dokumentacije na kojoj autor zasniva svoj opsežni prikaz NDH, treba reći da je relativno bogata i raznovrsna, ali i u mnogo čemu fragmentarna i nedostatna. Ukazivanju na taj moment razlog je to što je autor u svom istraživanju mimošao prilično dostupnu izvornu građu, a i literatura mu nije bila temeljitije poznata.

Gledajući kompozicijski autorovu obradu NDH u sklopu »okupatorske podjele« Jugoslavije, vidi se da je tu temu razmatrao i analizirao u većem broju manje-više zasebnih tematskih skupina, koje po mnogo čemu ostaju izolirane, tj. bez veće dijalektičke povezanosti, da bi se mogao dublje i potpunije sagledati onaj povijesni proces koji je autoru bio osnovna preokupacija. Najprije su obrađene kombinacije osovinskih sila oko Hrvatske uoči napada na Jugoslaviju. Autor zatim donosi kraći prikaz nastanka ustaštva na čelu s *A. Pavelićem* i ukazuje na karakteristike političkog programa ustaške skupine. U vezi s tim pažnju privlači njegovo naglašenije ukazivanje na postojanje posebnih struja u ustaškoj skupini (mađarska, berlinska, bečka grupa, grupe u zemlji), ali bez dubljeg ukazivanja na značenje postojanja suprotnih interesa među njima. Prilično je detaljno prikazan dolazak ustaša na vlast i proglašenje NDH, s težištem na ulozi Trećeg Reicha i fašističke Italije i s ukazivanjem na njihove međusobne suprotnosti u ostvarivanju vlastitih interesa na Balkanu. Pri tome se posebna pažnja pridaje traženju odgovora na pitanje: »Kako je Italija organizirala vlast na prigrabljenom jadranskom području?« S obzirom na prikaz ustaškog režima, autor izdvaja ove njegove bitne komponente: organizaciju vlasti, tzv. Hrvatski državni sabor i oružane snage NDH. Posebna je pažnja posvećena prikazu terora ustaškog režima. U analizi glavnih oslonaca ustaškog režima radi traženja odgovora na pitanje: »Tko je stajao uz ustašku vladavinu?«, autor je osobito pažnju posvetio držanju katoličke crkve, posebno visokog klera na čelu s nadbiskupom *A. Stepincem*. Od mnoštva drugih pitanja, koja autor više ili manje dodiruje, treba spomenuti i posebno obraćanje pažnje Njemačkoj narodnoj skupini u NDH te četničkom pokretu.

Kako se jasno vidi, Čulinovićeve je opširna i u mnogo čemu detaljna analiza obradila mnogo momenata važnih za razumijevanje NDH i politike ustaša pod okriljem Trećeg Reicha i fašističke Italije. Pri tome je pokrenut i niz značajnih pitanja, od kojih je mnogo njih tek postavljeno i zahtijevaju traženje potpunijeg odgovora, što će, dakako, prvenstveno ovisiti o daljnjim istraživanjima te problematike.²

Dolazak ustaša na vlast i neki početni momenti u uspostavi NDH predmet su nekoliko priloga. U njima je argumentirano ukazano na isključivu ovisnost ustaša o Rimu i Berlinu, kada je riječ o njihovim težnjama da se, u momentu sloma Kraljevine Jugoslavije, proglasi NDH i uspostavi vlastiti režim. *F. Jelić-Butić*, u prilogu: Uloga »Nezavisne Države Hrvatske« u razbijanju Kraljevine Jugoslavije, ukazuje na tu ovisnost malobrojne ustaške grupe u Zagrebu u danima travanjskog rata 1941.³

B. Krizman u prilogu: Pitanje priznanja ustaške države 1941. godine, na osnovi njemačke arhivske građe, detaljno prikazuje događaje u travnju 1941, koji su doveli do javnog priznanja NDH od glavnih osovinskih sila Njemačke i Italije, te vlada neposredno ovisnih o njima.⁴ Obradu te problematike isti autor nastavlja u prilogu: Razgraničenje ustaške države.⁵ Priznanje, kao i određivanje granica NDH, bili su nedvojbeni dokazi da se radi u prvom redu o pitanju realizacije interesa okupacionih sila. B. K. u zaključku toga priloga ističe, među ostalim, da se »moglo (se) češće zapaziti da osovinski partneri nisu u tim pitanjima složni, premda je njemačka strana neprekidno ponavljala da u tom 'bivšem' jugoslavenskom prostoru nije uopće politički zainteresirana. [...] Pavelić — jednom instaliran u Zagrebu — pokušavao je da u tim pregovorima ublaži ranije (prema Italiji) preuzete obaveze i da pri tome, eventualno, dobije podršku drugog osovinskog partnera (Njemačke) svjestan da svoju vladavinu — već na samom startu — teško politički opterećuje i razgolićuje« (143).

U nizu radova posebno se obrađuju odnosi NDH i okupacionih sila, pri čemu nešto veću pažnju privlači politika fašističke Italije.

N. Scotti-Žurić obrađuje odnose Italije i NDH u 1941. godini, s posebnim osvrtom na nastanak i posljedice Rimskih ugovora.⁶ Na osnovi sistematizacije

² O Čulinovićevoj knjizi usp. ocjenu *B. Petranovića*, *Prilozi za istoriju socijalizma*, sv. 9, Beograd 1974, 390—395, u kojoj ukazuje, uz dobre strane knjige, i na niz njenih slabosti i nedostataka. Također usp. i ocjenu *V. Kljakovića*, *Vojnoistorijski glasnik* (dalje: VIG), 3/1970, 245247.

³ Objavljeno u zborniku: *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa*, Beograd 1973, 557—565.

⁴ *Jugoslovenski istorijski časopis* (dalje: JIČ), 1—2/1970, 99—121.

⁵ JIČ, 1—2/1971, 107—144.

⁶ *N. Scotti-Žurić*, *Odnosi između Italije i NDH 1941. — Nastanak i posljedice Rimskih ugovora*, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (dalje Zbornik IHRPD), 2, Split 1972, 85—132. Pitanja politike Italije u toku drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji i u tom okviru odnose sa NDH obrađuju i ovi prilozi: *J. Barbarić*, *Talijanska politika u Dalmaciji 1941. godine*, Zbornik IHRPD, sv. 2, 133—168; *G. Jakovčević*, *Prilozi proučavanju talijanske okupacione politike u Dalmaciji 1941. godine*, na i. mj., 169—187; *J. Vujošević*, *Kontrarevolucionarni karakter italijanske okupacije u Jugoslaviji 1941—1943. godine*, JIČ, 3—4/1972, 155—172.

Ovdje se može konstatirati i prilog *N. Crnkovića*, *Političke prilike u Rijeci 1943. godine do kapitulacije Italije*, *Godišnjak Pedagoške akademije Rijeka*, 1970, 133—149, u kojemu se, pored držanja talijanskih faktora, ukazuje i na ponašanje drugih struja, te na značenje Rijeke i Sušaka kao jednog od punktova NOP-a.

brojnih podataka iz arhiva, naše historiografske literature, ustaške i emigrantske literature, N. S. Ž. je prikazala formalno reguliranje odnosa NDH—Italija. Međutim, neobjašnjivi su rezultati istraživanja koje je autorica dala kao zaključak na kraju svog priloga. Npr.: »Stoga su diplomatski kontakti između Italije i NDH, a tako i Rimski ugovori, rezultat ratne situacije i na brzinu stvorene nove države NDH koja, priklještena između Njemačke i Italije, nije ni imala uvjeta da ostvari svoj suverenitet. Ta opća nesigurnost u odnosu na ishod rata i sudbinu NDH stvorila je takvu situaciju u kojoj se nije vodilo računa o realnosti povučениh granica, nego samo o težnji Italije da se ratna situacija iskoristi za što veće teritorijalno širenje bez obzira na to hoće li biti moguće zadržati se na njemu. U toj prolaznosti i nesigurnosti odvijali su se kontakti između Italije i NDH, a to je i bio glavni razlog neprekidnog popuštanja NDH zahtjevima Italije. Da je i bio moguć jači otpor NDH talijanskim zahtjevima on ne bi spriječio Italiju da ostvari svoj davnašnji san i osigura talijansku prevlast na Jadranu« (132).

Gledajući u cjelini, Rimski su ugovori bez sumnje znatno pridonijeli razjašnjavanju dotadašnjeg, još uvijek vidljivo, neodređenog položaja NDH. Oni su potpuno pokazali širinu i karakter interesa talijanske politike za što neposrednije utjecanje na razvoj situacije s druge strane Jadrana. Rim nije bio samo zainteresiran za formalnopravnu potvrdu svojih teritorijalnih pretenzija, nego je također vidljivo dao do znanja da želi biti što više prisutan u politici NDH. Naglašavajući da preuzima jamstvo za »političku nezavisnost« NDH, Rim je i formalno nastojao ukazati na to da ustaška država ulazi u talijansku interesnu sferu. Prema tome, u talijanskoj politici u tom momentu ne možemo naći nikakve elemente »prolaznosti i nesigurnosti«, a još je neuvjerljivija misao N. S. Ž. da su ti elementi »glavni razlog neprekidnog popuštanja NDH zahtjevima Italije«.

Talijanska i njemačka okupaciona politika u NDH osobitu je pažnju privlačila s obzirom na područje Bosne i Hercegovine u toku 1941. god.

U opsežnijem prilogu o okupacionoj politici Trećeg Reicha i fašističke Italije na području Bosne i Hercegovine u 1941. godini, R. Brčić ukazuje, uz ostalo, na teškoće na koje su naišli ustaše pri preuzimanju vlasti u travnju 1941, te, posebno, na njihove napore da smire situaciju kada su, izbijanjem ustanka, ozbiljno bili uzdrmani i inače slabi temelji NDH.⁷ U pomoć su priskočili okupatori, jer su u isto vrijeme i njihovi interesi bili ugroženi. Ukazujući na osnovne komponente okupacione politike u Bosni i Hercegovini, R. B. s pravom zaključuje da se na tom primjeru veoma dobro može sagledati fiktivnost samostalnosti NDH, a »ona je i kao fikcija počela da iščezava onog trenutka kada su njemački interesi bili dovedeni u pitanje« (84). Što se tiče Italije, ona, prema autoru, uopće nije priznavala ustašku vlast.

Brčić je posebno obradio reagiranje okupacionih sila i NDH na ustanak u Bosni i Hercegovini.⁸ On zaključuje da je ustaška vlada, s gotovo četiri petine svojih vojničkih efektivna, odmah reagirala na ustanak u Bosni i Hercegovini, ali su te jedinice bile preslabe da uguše ustanak. »Na osnovu čitavog niza

⁷ R. Brčić, Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941. godine, VIG, 1/1970, 19—87.

⁸ R. Brčić, Reagovanje okupatora i kvislinga na ustanak u Bosni i Hercegovini, zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine — Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Sarajevo 1973, 454—465.

dokumenata — izvještaja Glavnog stožera domobranstva — može se zaključiti da se čitava vojnička aktivnost snaga NDH tokom avgusta svela na pročišćavanje i osiguravanje važnijih komunikacija, ispade i paljenja srpskih sela, te obezbjeđenje industrijskih objekata« (458). S obzirom na držanje okupacionih sila, autor konstatira da, za razliku od Nijemaca, »Italijani tokom avgusta nisu gotovo nigdje intervenisali svojom vojnom silom. Oni su ispitivali da li je ustanak uperen samo protiv ustaša ili i protiv okupatora« (459). Na mišljenje talijanskih komandanata da je ustanički pokret usmjeren isključivo protiv ustaške vlasti — koje je prevladavalo prvih dana ustanka — ukazuje i *M. Leković*.⁹ Međutim, Talijani su »vrlo brzo, samo nakon nekoliko dana« — ističe on — »uočili prave ciljeve ustaničkog pokreta, njegov antifašistički karakter i elemente revolucionarnog sadržaja koji su se manifestovali u jako izraženom uticaju komunista, koji su, očigledno, imali dominirajuću ulogu u tom pokretu« (471). On s pravom zaključuje da se talijanski stav na te događaje može ocijeniti kao ofenzivan. S jedne strane pripremljena je postupna ponovna okupacija teritorija NDH do demarkacione linije, koja se počela provoditi i prije formalne suglasnosti vlade NDH, a, s druge, počele su intervencije talijanskih komandanata u korist srpskog stanovništva, a protiv ustaša. Pavelić je nerado pristao na ponovnu talijansku okupaciju demilitarizirane zone, tj. šireg zaleđa jadranske obale, a važan razlog za pristanak je, prema M. L., bio strah da će ustaničnici potpuno razbiti ustašku vlast.

O njemačko-talijanskim suprotnostima i pokušaju usklađivanja ekonomskih interesa Trećeg Reicha i političkog utjecaja Italije u travnju—svibnju 1941. posebno raspravlja *V. Kljaković* u prilogu: Bosna i Hercegovina u njemačko-talijanskim dogovorima do ustanka 1941.¹⁰

Kada je riječ o zasebnom istraživanju njemačke okupacione politike u NDH, treba istaći da je težište više postavljeno na pojedine oblike i organizaciju provođenja te politike.

M. Kreso, u posebnom prilogu, razmatra njemačku okupacionu upravu u Zagrebu u toku drugoga svjetskog rata i ukazuje na posredno i neposredno angažiranje brojnih vojničkih faktora Trećeg Reicha u Zagrebu, koje je »radi nastojanja da se održi fikcija 'nezavisnosti' Nezavisne Države Hrvatske, na različite načine prikrivano i kamuflirano« (254).¹¹ S obzirom na NDH, u ovom prilogu pažnju privlači autorov pokušaj podjele okupacione uprave u Zagrebu, a i u NDH, na nekoliko kvalitetno različitih etapa. On je izvršio podjelu u tri osnovna perioda: 1. Invazioni period, tj. vrijeme travanjskog rata i neposredno poslije njega; 2. period njemačko-talijanskog kondominijuma nad NDH, tj. period napora Nijemaca za potiskivanje talijanskog partnera u NDH koji traje do početka 1943, te 3. period otvorenog i neposrednog angažiranja njemačkih vojničkih ustanova na početku 1943. i dalje. U osnovi se takva podjela na tri osnovna perioda može prihvatiti. Međutim, ipak treba primijetiti

⁹ *M. Leković*, Reagovanje Italijana na ustanak u Bosni i Hercegovini (Reokupacija demilitarizovane zone), zbornik: 1941. u istoriji naroda BiH..., 466—484.

¹⁰ Na i. mj., 50—62. U vezi s njemačkom okupacionom politikom u BiH ovdje konstatiramo još dva priloga: *N. Živković*, Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Nemačke, na i. mj., 63—69; *A. Miletić*, O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Njemcima, VIG, 2/1972, 135—145.

¹¹ *M. Kreso*, Njemačka okupaciona uprava u Zagrebu 1941 — 1945. godine, zbornik: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, 253—268.

da njemačko-talijanske suprotnosti oko NDH — koje autor naglašava kao osnovnu karakteristiku drugog perioda — nisu bitnije utjecale na poduzimanje značajnijih akcija, a time i na promjenu osnovnog pravca i oblika njemačke okupacione politike. Uz to, postavlja se i pitanje je li — kako to M. K. ističe — »njemačka podrška 'nezavisnosti' ustaškog režima bila (je) sračunata u prvom redu (kurz. F. J.) na istiskivanje talijanskog i uspostavljanje vlastitog utjecaja na čitavoj teritoriji NDH« (254), ili su u takvom njemačkom stavu prema ustašama imali utjecaja i neki drugi momenti.

Utjecaj njemačkih faktora dolazio je do sve većeg izražaja u svim osnovnim pravcima politike NDH. Posebno je postao vidljiv od proljeća 1943, a temelji se na spoznaji Nijemaca da su im pozicije na području NDH, uslijed snažnog rasta narodnooslobodilačkog pokreta, najozbiljnije ugrožene, a da ustaška država može sve manje da jamči zaštitu njihovih interesa.

Zanimljiv prilog zapadnonjemačkog historičara *H. Sundhausena*, Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« 1941—1945, ima težište na prikazu policijskog i obavještajnog aparata SS-a u NDH.¹² Upravo se u djelatnosti brojnih SS ustanova u NDH ogledala bit njemačke okupacione politike na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. »Istina — ističe H. S. — okupacioni sistem pokazivao je niz formalnih i pravnih razlika u poređenju sa onim u Srbiji i okupiranim oblastima na Istoku, no, ipak, ta su odstupanja bila manje suštinske prirode, a više su se ispoljavala u postupnosti« (89). H. S. ukazuje na aktivnost Službe sigurnosti (SD) SS u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj, i zaključuje da su upravo njeni članovi odigrali »važnu ulogu prilikom nacionalsocijalističke agresije na Jugoslaviju [...]« (96).¹³

Pojedine komponente politike ustaškog režima u NDH privlače sve veću pažnju istraživača.

S obzirom na proučavanje specifičnosti te politike u pojedinim područjima, najviše se priloga opet odnosi na Bosnu i Hercegovinu.

U prilogu: Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, *F. Jelić-Butić* ukazuje na programatsko utemeljenje politike ustaša prema tim zemljama prije rata, posebno na formuliranje gledišta prema Muslimanima.¹⁴ O daljnjoj politici prema Muslimanima posebno govori *M. Konjević* u prilogu: O nekim pitanjima politike ustaša prema bosansko-hercegovačkim Muslimanima 1941. godine.¹⁵ On ukazuje na to da je ustaška politika kroati-

¹² VIG, 2/1972, 89—133.

¹³ Treba upozoriti i na, nešto ranije objavljeni, rad *J. Šašića*, Obavještajne službe Trećeg Reicha na području Hrvatske i posebno Slavonije u toku II svjetskog rata, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, br. 5, Sl. Brod 1967, 133—163, koji daje sažeti prikaz organizacije tih službi i njihove zadatke. Autor ističe da je, iako »formalno samostalna država, NDH (je) u obavještajnom pogledu tretirana u suštini kao okupirana oblast« (140). Upravo su na tom području angažirane — više nego na drugim područjima Jugoslavije — različite obavještajne službe Trećeg Reicha.

Nešto podataka o njemačkoj obavještajnoj službi v. u članku istog autora: Obavještajna služba i služba bezbednosti u narodnooslobodilačkom ratu, u knjizi: Iskustva narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1965, 7—45. U članku se ukazuje na jače angažiranje vojne obavještajne službe Wehrmachta (Abwehr) na području NDH.

¹⁴ Zbornik: 1941. u istoriji naroda BiH..., 43—49.

¹⁵ Isto, 263—274.

zacije Muslimana zapala u teškoće već od početka, a događaji pokazuju »svetovotvoreniji otpor nasilnoj asimilaciji, koji ulazi u fazu definitivnog distanciranja od ustaškog pokreta« (270).

Za razumijevanje položaja i držanja muslimanskog stanovništva u NDH karakterističan je nastanak poznatih »muslimanskih rezolucija« 1941. Posvećujući im poseban prilog, *M. Hadžijabić* označava te rezolucije, među ostalim, i kao »vidan znak političkog buđenja Muslimana, pa je njihova pojava predskazivala potpuni slom Pavelićevih planova sa Muslimanima« (280).¹⁶ *D. Lukač* je s pravom upozorio da u tom prilogu »nisu dovoljno obrađene osnove na kojima se pojavljuju te rezolucije. Ne vidi se cilj i interes pojedinih struja koje su se našle u tome pokretu i koje su učestvovala u donošenju svih tih rezolucija. U pisanju tih rezolucija u BiH, 1941. godine, učestvuju čitav niz grupa i struja muslimanske inteligencije i građanskog sloja. [...] Svaka od političkih grupacija željela je da kroz ove rezolucije ostvari svoje ciljeve.«¹⁷

Osnovno značenje tih rezolucija može se tražiti i u izražavanju otvorenog revolta protiv žestokog terora što ga je ustaški režim provodio nad srpskim stanovništvom, i po tome one dobijaju vidljiv opozicioni pečat. Uz to treba konstatirati da se u rezolucijama od istoga tog režima traže i odgovarajuće mjere za popravljnje postojećeg stanja.

Z. Antonić, u knjizi: *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd 1973, u uvodnom dijelu, na osnovi brojnih ustaških arhivskih izvora, obrađuje okupaciju, uspostavljanje vlasti i ustaški teror u istočnoj i centralnoj Bosni. Na osnovi izvještaja vojničkih zapovjednika NDH zaključuje da se glavna karakteristika »njemačko-ustaško-domobranskih snaga, koje su bile koncentrisane na području istočne i centralne Bosne krajem septembra i početkom oktobra 1941. godine sastojala (se) u tome, što one nisu uspjele preuzeti inicijativu, nego su se morale pomiriti sa ulogom čuvara gradova, značajnijih puteva, pruga i drugih privrednih objekata, koji su bili od značaja za okupatora« (225).

O političkim mjerama NDH u Bosni i Hercegovini, u prvoj polovici 1942. godine, piše *R. Hurem*, u prilogu: *Političke mjere okupatora i ustaša protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici 1942. godine*.¹⁸ Dokazujući da su interesi okupacionih sila u NDH zahtijevali da se sve raspoložive snage usmjere protiv NOP-a, R. H. u tom okviru ističe i nekoliko momenata koji ukazuju na mjere ustaškog režima poduzete u tom pravcu (privremeno mijenjanje odnosa prema Srbima, sporazumijevanje s četnicima). Ista pitanja Hurem razmatra u knjizi: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972, 187—218.

F. Jelić-Butić u posebnoj je prilogu obradila politiku ustaša u Zagrebu 1941—1945, a u tome sklopu razmatraju se i pojedini središnji problemi četvorogodišnjeg postojanja NDH. Autor brojnim primjerima ukazuje na neuspjeh ustaške politike da se od Zagreba izgradi političko i duhovno središte NDH i ustaštva.¹⁹

¹⁶ *M. Hadžijabić*, Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, na i. mj., 275—282.

¹⁷ Na i. mj., 652.

¹⁸ *Prilozi*, br. 6, Sarajevo 1970, 125—147.

¹⁹ Zagreb i ustaška »Nezavisna Država Hrvatska«, zbornik: Zagreb u NOB-i..., 197—222.

Iako malobrojni, s obzirom na svoje značenje, posebnu grupu priloga čine oni koji pokušavaju znanstveno obraditi dosad u našoj historiografiji prilično zapostavljena pitanja pojedinih oblika ustaškog terora. S obzirom na složenost zadatka koji je autor postavio, svakako je u toj grupi najznačajniji prilog *L. Kobse*, O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH.²⁰ Cilj je priloga rekonstrukcija »organizacija onih ustaških organa vlasti koji su imali centralno mjesto u iniciranju i provođenju terora« (225). U prvom dijelu L. K. ukazuje na mnogobrojne i raznovrsne oblike ustaškog terora i s pravom zaključuje da je on od početka »proklamiran kao jedan od bitnih elemenata političkog programa ustaških vrhova« (227).

Prikazujući specijalno kazneno zakonodavstvo NDH, utemeljeno na odredbi »za obranu naroda i države«, od 17. travnja 1941, L. K. ističe da je ono »svjesno bilo tako izgrađeno da je omogućavalo svim ustaškim organima i pojedincima samovoljno tumačenje i definiranje krivičnih djela; da nije davalo nikakvih garancija za objektivnost suđenja; da protiv većine osuda nije postojala nikakva mogućnost žalbe; da je za najveći broj krivičnih djela političke naravi bila predviđena samo smrtna kazna. Čak ni takvo zakonodavstvo ustaškim vodećim krugovima nije bilo dovoljno oštro. O tome najbolje svjedoči to što je najviše ljudi u NDH bilo likvidirano bez ikakvog, pa i formalnog, suđenja« (234).

Kobsa uočava i veoma razgranat sistem specijalnih sudova u NDH. Osnovne karakteristike tih sudova bile su suđenje po tzv. »skraćenom postupku«, te gotovo redovito izricanje smrtnih kazni. Ustaški policijski sistem prikazan je uglavnom preko njegovih centralnih ustanova: Ravnateljstva za javni red i sigurnost i Ustaške nadzorne službe.²¹

Sagledavanje svih dimenzija sistema i politike terora ustaškog režima osjetno je složeno i zahtijeva uzimanje u obzir mnogobrojnih faktora. Premda o ustaškom teroru postoji opsežna literatura, treba istaći da je ta problematika još uvijek nedovoljno istražena.²² Postojeća literatura pretežno je publicističkog i memoarskog karaktera.

²⁰ Na i. mj., 223—251.

²¹ Detaljan prikaz organizacione sheme UNS-a daje *D. Lazić* u prilogu: Organizacija policijsko-obaveštajne službe »Nezavisne Države Hrvatske«, *Zbornik za istoriju*, br. 6, 7, Novi Sad 1972. i 1973, 183—194, 143—179 (prilog se nastavlja). Ulogu UNS-a kao centralne obavještajne i kontraobavještajne službe NDH, posebno u borbi protiv KPJ i NOP-a u toku 1941. i prvih mjeseci 1942. godine u Sarajevu, istočnoj i centralnoj Bosni, prikazao je *S. Pređa*, Ustaška nadzorna služba u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. i početkom 1942. godine, zbornik: 1941. u istoriji naroda BiH..., 485—497.

²² Ovdje se može ukazati na rad *N. Petrovića*, Namere ustaške vlasti da protera pravoslavno sveštenstvo iz Srema, *Istraživanja*, I, Novi Sad 1971, 169—186, u kojem razmatra situaciju u Srijemu na početku 1943. i pokušaje okupacione i kvislinške vlasti da nađu rješenja za svoj teški politički i ekonomski položaj. Ustaški stožer Livac-Zapolje u proljeće 1943. zahtijevao je odobrenje Nijemaca za primjenu najdraističnijih mjera protiv srpskog stanovništva — u naslovu je pogrešno štampano »sveštenstva« — iz Srijema, posebno progon svih muškaraca. Budući da je područje sjeverno od Save bilo proglašeno operacionom zonom, u njemu su svu vlast imali njemački vojnički zapovjednici. Ustaški zahtjev je u svibnju 1943. odbijen.

Konstatiramo također i prilog *M. Bjelića*, Sabirni logor u Slavonjskoj Požegi 1941. godine, *Zbornik HIS*, br. 5, Sl. Brod 1967, 185—221. Taj sabirni logor — koji je postojao od srpnja do potkraj listopada 1941, za iseljavanje Srba u Srbiju, i u koji su dopremani Slovenci iz sjeveroistočnih krajeva Slovenije, bio je jedan u nizu sličnih, koji su sačinjavali prvu etapu u stvaranju ustaških koncentracijskih logora.

Istraživanja *M. Colića* pridonose daljnjem upoznavanju oružanih snaga NDH. U ovećem prilogu: Kopnena vojska domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, *M. C.* prikazuje stvaranje toga najvećeg dijela oružanih snaga NDH.²³ Osim uvodnog dijela, u kojem autor registrira veći broj činjenica o nastanku NDH i formalnom reguliranju odnosa s okupacionim silama, težište je priloga na obradi stvaranja kopnene vojske, kao najvažnijeg i najbrojnijeg dijela domobranstva NDH u razdoblju od 11. travnja do 27. srpnja 1941. godine. U okviru tako postavljenog zadatka *M. C.* detaljno prikazuje organizacionu strukturu vojnih zapovjedništava, vojno-teritorijalnu podjelu, donosi različite odredbe o popunjavanju domobranstva, te formiranje i dislokaciju pojedinih jedinica. Također je ukazano na stvaranje 369. pješačke pukovnije, koja je pripremana u Njemačkoj za rat protiv Sovjetskog Saveza.

Razdoblje koje je zahvatio u svom prikazu ukazuje na autorovu namjeru da konstatira brojčano i organizaciono stanje kopnene vojske uoči ustanka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. On zaključuje da je u domobranstvu, potkraj srpnja 1941, bilo oko 45.000 vojnika i oficira.²⁴

Bez sumnje treba pozdraviti pojavu priloga koji istražuju pokušaje ustaša da u NDH organiziraju i izgrade svoj politički sistem, u kojem okviru je stvaranje vlastitih oružanih snaga bilo jedna od značajnih komponenata. Međutim, *Colićev* prilog bio bi mnogo značajniji da je — umjesto što citira i detaljno prepričava i beznačajne ustaške odredbe o kopnenoj vojsci NDH — pokušao opširnije ukazati na ulogu koju su ustaše i okupacione sile bili namijenili domobranstvu. Razumije se da bi to zahtijevalo proširenje istraživanja i na drugu građu, koja nema čisto vojničko značenje.

Na kraju, iako je *M. C.* formalno u pravu, može se ukazati i na neadekvatnost naslova. Kopnena vojska je po organizacionoj shemi samo dio domobranstva. Međutim, tzv. zračne i plovnice snage NDH — posebno u razdoblju koje on obrađuje — brojčano su sasvim simboličnog značenja, tako da ih se može zanemariti. Prema tome, njegov se prilog odnosi na domobranstvo, kao dio oružanih snaga NDH. Potpuniju sliku vojničkog angažmana NDH u tome periodu — a i kasnije — dobit ćemo uočavanjem svih naoružanih jedinica koje je ona mobilizirala. Ovdje se u prvom redu ističe potreba dosad ponešto zanemarene obrade Ustaške vojnice.

Nastavljajući s istraživanjem domobranstva NDH, *Colić* je dao zanimljiv prilog pod naslovom: Simpatizeri NOP-a u domobranstvu u Zagrebu.²⁵ Iako se u našoj historiografiji, u okviru istraživanja širih problema, ukazuje na postojanje diferencijacije u domobranstvu, i među vojnicima i među oficirima, te na niz komponenata koje su utjecale na ponašanje domobranskih jedinica, cjelovitije obrade toga pitanja nema. Dosad su toj temi najveći doprinos dali napisi publicističkog i memoarskog karaktera.

Prilog *M. Colića* ukazuje u prvom redu na organizirani rad Vrhovnog štaba NOV i POJ i Glavnog štaba NOV i PO za Hrvatsku na pridobivanju pripad-

²³ VIG, 2/1970, 169—230.

²⁴ Daljnja *Colićeva* istraživanja rezultirala su i posebnom obradom brojnog stanja cjelokupnih vojnih snaga NDH (domobranstvo, Ustaška vojnica, oružništvo) u Bosni i Hercegovini u 1941. godini. On zaključuje da je u prosincu 1941. NDH angažirala u Bosni i Hercegovini protiv narodnooslobodilačkog pokreta više od 47.000 vojnika (*M. Colić*, Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1941. godine, zbornik: 1941. u istoriji naroda BiH. . . ., 498—517).

²⁵ Zbornik: Zagreb u NOB-i . . . , 269—284.

nika domobranstva za narodnooslobodilački pokret. Kao posljedica takve aktivnosti, već od početka narodnooslobodilačke borbe pojedini simpatizeri iz domobranstva surađivali su s partizanskim grupama i odredima. »U vrhovna zapovjedništva i ustanove domobranstva u Zagrebu — ističe M. C. — KPJ je uspješno prodirala, zahvaljujući obostranom nastojanju: članova i organizacija KP s jedne strane i dijelu pripadnika domobranstva s druge. Kad je bilo potrebno, Partija je i svoje članove upućivala na službu u domobranstvo da bi što uspješnije i lakše stvorila svoja uporišta u jedinicama, ustanovama i zapovjedništvima domobranstva« (284).

Dva priloga *M. Konjevića* dodiruju neke momente ustaške politike prema Hrvatskoj seljačkoj stranci 1941. godine. U njima autor ukazuje na neke karakteristične momente u naporima ustaškog režima da privlačenjem pristaša HSS-a proširi i ojača svoju političku osnovicu. Težište je postavljeno na prikaz ustaške propagande u privlačenju HSS-a, s ukazivanjem na nuspjeh u toj politici i na sve vidljivije jačanje tendencija orijentacije hrvatskih seljačkih masa prema NOP-u.²⁶

Još uvijek su osjetno manjeg opsega istraživanja politike ustaša i NDH u razdoblju od jeseni 1943, tj. u jednoj kvalitetno novoj etapi. Pri tome se prvenstveno misli na udio NDH u procesu okupljanja snaga kontrarevolucije na području Jugoslavije, s ciljem da se nanese odlučan poraz NOP-u i ojačaju vlastite pozicije u trenutku značajnih odluka o daljnjoj sudbini pojedinih naroda i područja.

U vezi s tim *R. Pajović* obrađuje određene veze između crnogorskih separatista na čelu sa Sekulom Drljevićem i ustaških vrhova 1943—45. god.²⁷ Nakon kapitulacije Italije oživjela je djelatnost Sekule Drljevića, koji je poveo akciju za uspostavu kvislinške crnogorske države pod okriljem Nijemaca. U vezi s tim, uspostavljaju se i jače veze s vladom NDH s ciljem da se dobije njena podrška i pomoć. Sam se Drljević u proljeće 1944. nastanjuje u Zagrebu. Na toj liniji dolazi u ljeto 1944. do osnivanja tzv. Crnogorskog državnog vijeća na čelu sa Drljevićem. Zadaća mu je bila da poradi na ostvarenju zamišljene ideje osnivanja crnogorske države. U svakom slučaju, vlada NDH pokazala je određeni interes za tu akciju jer bi ustaško vodstvo time dobilo saveznika na liniji koncepcije razbijanja Jugoslavije, i potrebe postojanja više država na jugoslavenskom području. Ta akcija crnogorskih separatista nije, međutim, naišla na željeni odaziv kod Nijemaca.

Dvije knjige *M. Baste* (Rat posle rata — Pavelićevi generali se predaju, Zagreb 1963; Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske, Beograd 1971), privlače pažnju u prvom redu s obzirom da sadrže veoma zanimljiva sjećanja autora koji je, kao politički komesar 51. divizije (vojvođanske) Treće jugoslavenske armije, imao određenu ulogu u događajima na jugoslavensko-austrijskoj granici posljednjih dana rata. Posebno je zanimljiv prikaz i detaljniji opis događaja od 10. do 15. svibnja 1945, tj. šest dana nakon kapitulacije Trećeg Reicha, što autor donosi u obje knjige.

²⁶ *M. Konjević*, O nekim pitanjima politike ustaša prema Hrvatskoj seljačkoj stranci 1941. godine, *VIG*, 3/1971, 173—189, i O odnosu ustaša prema Hrvatskoj seljačkoj stranci i Stjepanu Radiću 1941, *JIČ*, 1—2/1972, 104—112.

²⁷ *R. Pajović*, Politička akcija S. Drljevića i njegova saradnja sa ustaškim vođstvom i njemačkim poslanstvom u Zagrebu (1943—1945), *ČSP*, 1/75—89.

U prvoj je knjizi M. B., opisom tih događaja u kojima je sudjelovao, dao koristan i vrijedan prilog potpunijem poznavanju sloma ne samo okupacionih i kvislinških snaga s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine, tj. NDH, nego i čitave Jugoslavije. U drugoj knjizi, koja je zapravo drugo, prošireno izdanje prve, postavio je sebi zadatak da objasni »ustaški pokret, njegovo frankovačko-klerofašističko poreklo, stvaranje Pavelićeve satelitske države, zatim kroz ustanak i revoluciju rušenje te fašističke tvorevine i na kraju poraz i kraj NDH i njene vojske koja je u službi fašističkog zločina ostala do kraja [...]« (5–6). Proširujući pojedina poglavlja svoje prve knjige dijelom povijesne literature i većim citatima već obradenih i poznatih izvora, veoma je povećao opseg prvobitnog teksta, objavljenog u prvoj knjizi, ali su i tom prilikom ostala ipak najvrednija njegova spomenuta, već objavljena, sjećanja na svibanjske dane rata 1945. godine.²⁸

Fikreta Jelić-Butić

HISTORIJA I DRUŠTVENE ZNANOSTI*

Odnos historije i društvenih znanosti danas je glavni problem u evropskim i sjevernoameričkim historiografijama, a o njemu posebno mora voditi računa historiografija koja želi biti marksistička.¹

Potreba suradnje društvenih i humanističkih znanosti već se dulje vrijeme osjeća i kod nas, ali se o tome vrlo malo govorilo.² Zbog toga treba pozdraviti inicijativu redakcije Trećeg programa Radio-Beograda da organizira zdravstveni skup o temi »Istorija i druge nauke« (tj. historija i društvene znanosti).³

Na simpoziju su izneseni mnogi problemi u vezi s odnosom historije (i pojedinih njenih sektora) s društvenim znanostima o kojima historičari do sada nisu raspravljali.

Danas se, uglavnom, već iskristaliziralo shvaćanje da se društvene znanosti dijele prema metodskom pristupu, a ne prema području istraživanja što beogradski skup nije potvrdio. Zbog toga ovaj simpozij nije mogao ispuniti jedan od svojih zadataka, tj. povući liniju razgraničenja između historije

²⁸ O Bastinoj knjizi usp. i kritički osvrt B. Petranovića, *Istorijski glasnik*, 1/1971, 147–153.

* Istorija i druge nauke, Treći program, Radio-Beograd, Proleće 1971, 305–497.

¹ Tome pitanju posvećena je i sekcija metodologije historije na XIII međunarodnom kongresu historičara u Moskvi god. 1970. O tome vidi: *Mirjana Gross*, Neke teme suvremene historiografije u svetlu XIII međunarodnog kongresa povijesnih znanosti u Moskvi (16–23. kolovoza 1970), *Nastava povijesti*, 1, 1970/71, 46–51.

² God. 1964, na sastanku historičara što ga je organizirala Komisija za ideološki rad CK SKJ, govorilo se i o potrebi interdisciplinarnе suradnje kod nas. O tome vidi: *Mirjana Gross*, Problemi jugoslovenske istorijske nauke, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 4, 1964, 93–95.

³ Skup je održan u Beogradu od 22. do 24. III 1971, a u njegovu radu sudjelovala su 22 znanstvenika; 16 referata pročitanih na tome skupu (kao i prilog Rudija Supeka koji nije prisustvovao diskusiji) objavljeno je u časopisu Treći program, Radio-Beograd, Proleće 1971, 306–497.